

Analysis of the Words "Qâpan / Qâban / Qapan / Qaban" Hamidullah Bashqaban

Department of Uzbek language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Baghlan University.

Corresponding Author: Hamidullah Bashqaban, **E-mail address:** bashqaban@gmail.com

Article Info

ABSTRACT

Article Type:
Review Article

Article History:

Received:
4, May, 2025

Accepted:
10, February, 2025

Published:
20, August, 2025

The words Qaban or Qepan have been mentioned with various meanings in different sources; Some of these meanings include: A male nameç, The pan of a one-pan scale, A grasshopper, A type of animal, The name of a mountain in Azerbaijan, The name of a village in Iran, A bowl or a large dish, A sack or bag, Strength or power, Great or grand, A tray, A trap or snare, Tall or high, Careful or cautious, A receiver or taker, Military titles such as "conqueror". Additionally, words like Qaban, Qepan, Qaban, Qapan, Kaban, Kapan, Kapen, Qaben, Qepen, and Qabun originate from the roots "Qab" and "Qap".

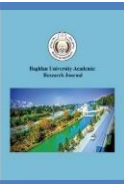
Keywords:

Qab, Qap, Qaban, Qapan, kaban, Kapan, Qopan, Qapghan, Qapaghan, Qavuqan, Kashghari, Divan-i Lughat-it Turk.

To cite this article: Bashqaban, H : 2025. Analysis of the Words "Qâpan / Qâban / Qapan / Qaban". Baghlan University Academic Research Journal, Vol. 13, Issue. 2, Serial No. 37 - Summer (2025), 175-185.

License: RCTD – GNJR – 0018 - 23.

Publisher: University of Baghlan

قاپان/قابان/قپان/قپان سوزلری حقیده

پوهنمل حمیدالله باشقباڼ

بغلان بېلیم یورتي نینگ علمي کادري پوهنمل حمیدالله باشقباڼ.

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله مروري تاريخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۱۴ هـ ش تاريخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۲ هـ ش تاريخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۲۹ هـ ش	"قپان يا قپان" (Qaban/Qapan) سؤزی حقیده تورلی منبع لرده تورلیچه فکر و معنالر کؤرسیتلگن؛ شو جمله دن: دیوان الغات التړک ائریده سؤز نینگ کبلیب چیقیشی و یا اوزه گی نینگ نیمه معنالر تاشیگی حقیده معلومات بیرلگن ایمس؛ فقط گینه «ایرککلرنینگ نامی» شکلیده بیر عباره باردیر؛ شونینگدک "بیر پله لی ترازو پله سی، چېگرته، بیر تور حیوان نامی، آزاباجان ده بیر تاغ نامی، ایران ده بیر قصبه نامی، کاسه، کتته تاواق/تباق، جوال، کوچلی، کتته، خوانچه، قپقان، توزاق، یوکسک، دقتلی، محافظه کار، گیرنده، عکسري بیر عنوان (فاتح)" دیک معنا و توشونچه لرگه ایگه دیر. انتروپونیم، توپونیم، انتونیم، هایدرونیم و عسکري قطاریگه تېگیشلي بؤله دیگن "قپان، قپان" اتمه سی بیلن "قابان، قاپان، کبان، کپان، کاپن، قبن، قپن، قپون" دېک سوزلر اېسه، "قب" و یا "قاپ" اوزه گیدن کبلیب چیقن دیر.

واژه های کلیدی: قب، قپ، قاب، قاپ، قبان، قپان، کبان، کپان، قابان، قاپان، قوپان، قپغان،

قاپاغان، قاووقان، کاشغری، دیوان الغات التړک

استناد: باشقباڼ، حمیدالله. (۱۴۰۴)، قاپان/قابان/قپان/قپان سوزلری حقیده، مجله علمي-تحقيقي پوهنتون بغلان، شماره ۲، تابستان (۱۴۰۴)، شماره مسلسل ۳۷، دور ۱۳. (۱۷۵-۱۸۵).
ناشر: پوهنتون بغلان.

كىرىش

"قپان و قپان" دىك سۆزلىرى، كۆپىنچە منبعلەردە اۆزەگى و كېلىپ چىقىشى جەتتى بىلەن تولۇق و تۇغرى شەكلدە تەفصىل و اىضاح بۆلگەن ايمىس دىر. بو موضوع نىنگ بحث و انكشافى، ادبىيات حوزەسىگە يىنگى بىر جانلانتىرىش اومىدى قۇلەدى. بو تحقيق نىنگ توجە بۆلىش مەسلەسى ھەم تەفسىر و تەھلىل بۆلىپ كەلمەلەر، علمى و تەفصىلى شەكلى بىلەن يۆلگە قۇلەدى. تحقيق گە قۇلگە آلەنگەن سۆزلىرى، منبعلەردە و سۆزلىكەلەردە قىيىنچىلىك بىلەن تاپىلسە ھەم تەوصىفى قەردەن افادە بۆلمەگەن؛ شو سەبەبەن بو تحقيق دە جەزئىياتلى يۆللەر بىلەن تەھلىل و آنالەز بۆلەدى؛ اوشبو تەكشۈرۈش، بەئزى قەلملى كىشىلەر دەھنىدە بۆلگەن سۇراقلەرگە تحقيق-علمى جەواب قەيتەرىپ ادبى بىلىملەر حوزەسىدەگى تەكشۈرۈشچىلەرگە فايدەلى واقع بۆلگەننى بىلدۈرەدى. ھازىرگى تحقيق، قپان/قپان سۆزلىرى حقىدەگى سۇراقلەرگە قەرب قۇيىدەگى جەوابلارنى بىرماقەدەدەر:

قپان و قپان سۆزلىرى قەندە بىر سۆزلەردىر؟

قپان و قپان سۆزلىرى نىنگ مەنا و توشونچەلەرى عىنى نەرسەنى توشىنتىرەدىمى؟

قپان و قپان سۆزلىرىدەگى توشونچەلەر بىر فەكرەن عىبارەتمى؟

قپان و قپان سۆزلىرى نىنگ اساسى توشونچە و مەنالارنى نىمەلەرنى اۆزىگە اىگەلەيدى؟

اوشبو تحقيق نىنگ بحثى اۈچۈن موضوع گە تەكشۈرۈلۈپ "قپان و قپان" سۆزلىرى حقىدە ھازىرگىچە افغانستان، شونىنگىدەك تەشقىرى اۆلەكلەردە ھەم تەلشەناس و يازۇچىلار تامانىدەن ھەر قەندە بىر تحقيقى مەنلەر يازىلگەن ايمىس دىر؛ بو بىلەن باغلىق روشدە سايتلەردە ھەم اوشبو موضوع گە عايدە مەلۇمات كۆزگە توتىلمەيدى.

ھازىرگى تحقيق، بىئادى و نەزرى تحقيق لردەن بىرى بولىپ، تەوصىفى و تەھلىلىگە عايدەدەر. يەنى بىلىمدەنلەرنىنگ تحقيقلەرى و اثرلەرنى اوقۇش يولى بىلەن ھازىرلەنىپ و تەرتىپلەندەيدى. بو تحقيق نىنگ مەتالەھ روشى، كەتابخانەلىك يولى بىلەن تەدقىق تاپەيدى؛ موضوع نىنگ اساسى يىغىلىشى بىلەن كۆرۈش و مەلۇماتى اېسە، بىرىنچى و اعتبارلى ادبى اثر و منبعلەر (كەتابلەر، مەتبەرى مىلى و اولوسلار آراسى ژورناللار) دەن قىسقۇرتەلى شەكلدە عىبارەت يازىلىشى و نەقل و تەدوین بۆلىشى تەجەزە و تەھلىل بۆلەيدى. يىغىلگەندەن سۇنگە، اۈخشىش فەكر و فەرقلىكلىكەلەرگە مەناقشە و تارتىشمەلەر قۇلگە آلەندەيدى.

مەلۇم بۆلىشىچە، عەرپچەدە "پ/ب" سىسى بۆلمەگەننى اۈچۈن اۈرنىگە "ب/ب" تاۋۋوشى؛ "چ/چ" اۈرنىگە "ش/ش" حرفى؛ "گ/گ" يېرىگە "ج/ج" حرفى و "ز/ز" جاينىگە "ز/ز" يا "ج/ج" حرفى نىنگ سۆزلەردە قوللىنىشى نورمال بىر اۈزگۈرۈش دىر. مەثال سورتدە عرب الفباسى بىلەن يازىلگەن دىۋان الغات التوركەدەگى "الباغوت (الپاغوت)، تەبر (تېر)، سەلجۇق (سەلچۇق)، قەججۇق (قەبجۇق)، شاش (چاچ)، قپان (قپان) و باشقە سۆزلەردە

کۆرینگی دیک. اوشبو کۆرینیشگه کۆره، بیژنینگ بحث قیله دیگن "قباڭ یا قباڭ" اصطلاح لری هم تورلی منبع لرده و تاریخ نینگ آقیمیده تورلی شکل لری بیلن قید بۆلیب کهلگن دیر.

قباڭ/ قباڭ سوزی

"قباڭ" (حيوان؟)؛ اما "قباڭ" (Qâbân)، حيوان/خوک معناسیده (يارقین: اۆزبکچه-فارسچه سوزلیگی؛ اۆزبک تیلی ایضاحلی لغاتی) دیر(؟)- ایضاح: "خوک" سۆزۈ نینگ معادلی و یا اۆزبکچه قديمگی- ایسکی متن لر بیلن تورکی لهجه لریده "تونگوز" سۆزۈ اوچیره ییدی و قوللینماقده. دیوان لغات التورکده، "قباڭ" حقیقه یازیلگن «شخص ناملریدن» دېگن عبارتدن تشقري باشقه معلومات کۆزگه کۆرینمه دی. ایتمولوژی قره شدن، دیوان لغات التورکده گی "توروم تاي" (کاشغری گه کوره، بیر تور قوش)، "بوگو"، "بوکه" و باشقه سۆزلی حقیقه بریلگن توشونچه لری نینگ رد بولیشی گه شک یوق دیر؛ بو بیلن بیرگه، دیوان لغات التورکده "اوجماق/خ، اقشام، چوبان/شوبان، داغ، قفتان، کیند/کینت، کوچ/کنجیت/کنجد، مرچ، ساغدیچ/ساع/ق دوش..." دیک ۱۲۰ دن کوپراق ایسکی فارسچه و سغدیچه سۆزلی، تورکی تیلی گه کاپی و یا تورکی ديب کۆرستیلگن دیر؛ یعنی، تورکی ديب بۆلمه ییدی. بو حقه ده کۆریش اوچون قرهنگ: (Süer Erker: International Journal of Central Asian Studies Volume 13 2009). ینه هم، دیوان لغات التورکده "بخت و نصر" اوغلی نینگ نامی "بتزن" و "بیژن" شکل لری بیلن قید بولگن دیر(کاشغری، ۱۳۸۴: ۲۷۱، ۲۳۶).

بو "بتزن" و یا "بیژن" نى بخت و نصر اوغلی ديب کۆرسته دی؛ بیتزن و بیژن باره سیده گی معلومات شو ترتیب ده دیوان ده ذکر بۇلماقده: «بَرْجُق [بارچوق] Barçuq: افراسیاب تامانیدن قوریلگن بیر شهر نینگ نامی. او بیرده افراسیاب، بخت نصر اوغلی بیژن نى قماقخانه گه تشله ییدی (=باغله گن دیر) (کاشغری، ۱۳۸۴: ۲۳۶). "بتزن" سۆزۈ ایسه، جَرْقُ [چاروق] Çaruq اتمه سی نینگ ایضاحی ده شو قسم ده نامی کۆرستیلده دی: «چاروق Çaruq. تورکلردن بیر تیره بولیب، بُرْجُق [بارچوق] Barçuq ده یشه یدیلر. بو شهر (=بارچوق شهری)، افراسیاب نینگ شهر دیر. او (=افراسیاب)، بخت نصر اوغلی بُتْزَن Betzen نى حبس قیلدی.» (کاشغری، ۱۳۸۴: ۲۷۱).

بیژن نى "شهانامه" دېک اثر لرده کۆرپ چپقگن یمیزده؛ بیژن نینگ آتیه سی "گیو" نامیده گی شخص دیر و "بخت و نصر" دېگن شخص، شهانامه و باشقه تورکی-حماسی اثر لریده اوچیره میدی و تورکی کرکترلر بیلن هیچ بیر ارتباط بۆلمه گن. اما شاهنامه ده بیژن نینگ افراسیاب تامانیدن قماقخانه گه کیریش حقیقه گی روایت نى شو قیسقه شکلده کۆرپ اوتیه میز: رستم نینگ یینی، گودرز نینگ نیبره سی و گیونینگ اوغلی بیژن، کیخسرو دوریده تینیقلى پهلوان لریدن بۆلیب، فارس داستان لریده مهم رول اؤینه گن کرکتر دیر.

بیژن، گرگین میلادنینگ گپی که اوچینیپ، افراسیاب قیزی منیژنی کورماق اوچون منیژنینگ جشنگاهسی که حرکت قیلیپ باره‌دی. بیژن یتیشیب بارگن‌ده، منیژه، بیژن کۆپ چیرایی بۆلگی اوچون اونی خیمه‌سی‌که دعوت قیلیپ، بیر-بیرلرینی سیویشیب، اوچ کیچه-کندوز بوجشگاهده معیشت قیلیپ اوتکزه‌دیلر. بیژن مملکتی‌که کیتماق اېسته‌گنده، منیژه، بیژن‌نینگ قیتیشی‌که اجازه بیرمه‌ب اوز سرای‌یگه آلیپ باره‌دی. بو واقعه نی افراسیاب ایشیتهدی و گرسیوز، بیژن نی آياغ و قولینی باغلب افراسیاب‌نینگ آلدیگه آلیپ کپله‌دی. افراسیاب، بیژن‌نی کۆرگنده، آچیغلیپ "گرسیوز" آرقلی مردم‌نینگ کوز آلدیده بیژن‌نینگ دارگه آسلیشینی بویوره‌دی. اما "پیران" نینگ بعضی خواهشلری اوچون بیژن‌نی دارگه اوریشیدن قول تارته‌دی و گرسیوز، افراسیاب‌نینگ امری بیلن بیژن بیلن منیژه نی قودوققه تشله‌یدی. بو خبر "گرگین" تامانیدن بیژن‌نینگ آتە‌سی "گیو" گه یتیشه‌دی؛ گیو، کیخسروگه رجوع قیله‌دی. کیخسرو، جهان‌نما بیلن بیژن‌نینگ قییرده بۆلگن‌لیگینی کۆرده‌دی. بیر مکتوب یازیب "گیو" نینگ قولی‌گه تاپیشیره‌دی و رستم‌نینگ آلدیگه باریب خبر بیریشینی ایسته‌یدی. بو واقعه‌دن خبر بۆلگن رستم، لشکری و "تهمتن"، "گستهم"، "گرازه"، "رهام"، "فرهاد" و "اشکش" دېک یاور و پهلوان‌لری بیلن باریب بیژن و منیژه نی قماقخانه‌دن چیقرتیب مملکت‌لریگه قه‌یته‌دیلر... (زمانی، ۱۳۸۳: ۱۹۲-۲۰۲).

"بخت نصر" دېگن شخص منبع‌لرده ایکیکی شخص‌نینگ نامیده ذکر بۆلگن‌دیر، یعنی؛ آنوری‌لرده ایکیکی حکمدار بۆلیپ، بیرینچی میلاددن اولگی ۶۶۷ تاریخیدن ۶۴۷ تاریخی‌گچه (نینوی) ده حکومت قیلیپ، و میدیا (عراق عجمی و آذربایجان) حکمداری (ارفخ‌شاد) نی مغلوب قیلیپ، اؤز قولی بیلن قتل قیلگن‌دیر. سوریه و فلسطین‌نینگ ظبط‌لگه "هلوفرن" نامیده‌گی وزیرینی مامور قیلسه هم، بو آدم "بتولیه" محاصره‌سیده "یودیت" نامیده بیر یهودی قیزی تامانیدن قتل بۆلگندن سۆنگ بخت نصر بوتون فتوحات‌نی قولدن بېریب، روایت‌گه کۆره، اؤزی "کی اخشار" و "ناپوپولاسار" گه قرشی نینوی‌نی مدافعه قیلیش پیتده مقتول بۆله‌دی.

ایککینچی بویوک لقبی بیلن معروف بۆلگن (بخت نصر)، آنوریه بیلن بابلیستان‌نینگ توحید‌دن سۆنگ، بو ایکیکی مملکت‌نینگ حکمداری بۆلیپ، میلاددن آلدین ۶۰۶ تاریخیده فلسطین‌نینگ اوستیگه عسکری حرکتی سوق قیلسه هم، بنی اسرائیل حکمداری بۆلگن "یهویاقیم" مقابل‌یگه توره‌آلمه‌ب، اطاعتی آستیگه کیریب، مقام اقتداریکه قالدی. اوچ ییلدن سونگ، یهویاقیم اطاعتیدن انحراف بۆلیپ، بخت نصر عسکر یوبارتیب، اؤزینی اسیرگه بېره‌دی؛ و یهویاقیم یولده خوفیدن وفات قیلیش بیلن بخت نصر بونینگ اوغلی "یحینو" نی بنی اسرائیل‌گه حاکم قیلسه هم، یوزکوندن سۆنگ بو کیشینی بیرقنچه بنی اسرائیل علمالری بیلن و حضرت دانیال و حزقال بیلن برابر اسرات آستیده بابل‌گه نقل و بنی اسرائیل‌گه "صدقی" نی حاکم قیله‌دی. حضرت ارمیا بونینگ زمانیده ظهور قیلیپ، بنی اسرائیل‌نی حق یولیگه دعوت، بخت نصر‌نی هم تهدید قیلردی. ۹ ییلدن

سؤنگ "صدقیا" هم بخت نصر اطاعتی دن چیقیب، فلسطین اوستیگه قشون سوق قیله دی و بیر روایت گه کؤره، صاحب ترجمه، ایککی ییل محاصره دن سؤنگ قدسی ظبط و بیت المقدس نی تخریب قیلیب، بنی اسرائیل نی اسارت آستیگه آلیب، بابل گه سوق بۆله دی. سونگ، "صور" شهرینی حاکمیت گه آلیب، مصر سفلا نی هم استیلا سی گه آله دی. ظبط قیلگن یئرلردن بیر قنچه غنایم لر آلیب، نقل ایتگن بیر قنچه صناعیه اثرلری بیلن بابل نی تغین شونچه توسعه و تزیین بیردیردی. بو فتوحات وجه سی بیلن الوهیت دعواسی گه چیقیش بیلن بیرگه اؤزینی بیر اؤکیز صفتیده کؤریب ییتی ییل اورمان لرده کزه دی؛ بو مدتدن سؤنگ زوجیه سی، ملک نی اداره قیله دی. سؤنگ عقلی باشیگه کبلگن ده الوهیت دعواسیدن پشیمان بؤلیش بیلن تختیگه عودت قیلیب، بیر ییل تغین حکم فرما بۆله دی و میلاددن اولگی ۵۶۲ تاریخیده وفات قیله دی (قاموس اعلام ترکی: ۱۳۰۶: ۱۲۵۲).

تغین هم، "بادروق Badruq" (کاشغری، ۱۳۸۴: ۲۷۱)؛ بکلن [بگلن] Beglen (کاشغری، ۱۳۸۴: ۲۶۲)؛ بلج [بولوچ] Boluq (کاشغری، ۱۳۸۴: ۲۲۷)؛ ترکن Terken (کاشغری، ۱۳۸۴: ۲۶۱) (= کلائوسن، دیوان لغات الترکه ده گ "ترکن" حقیده توشونچه سی نی رد قیله دی- کلائوسن، ۱۹۷۲: ۵۴۴)؛ چوچو Çuçu (کاشغری، ۵۳۹)؛ جنکشی/ چنگشی Çengşi (کاشغری، ۵۹۵)؛ قللدق [قللدوراق] Qalalduraq (کاشغری، ۲۹۷)؛ اردو/ شهر، کیند/ شهر، بالیق/ غ/ شهر (= توشونچه لری قریشیق) کی کوپ سوزلرینک معنا و توشونچه لری "گنگ، ایضاح سیز و قریشق" دیر- اوشبو سؤز و نام لر، سغدچه، موغولچه، چینچه بؤلگنی اوچون، ممکن کاشغری هم کھلیب چیقیشی و معنایینی بیلمه گن بؤلسه.

"قابان"، "تونگوز" معناسیده و ایرکک نامی صفتیده بؤلسه؛ چونکه دیوان لغات التورکده "قبان/ قپان" سؤزی "حیوان" معناسیده کبلگن اېمس و ساده گینه ایرلر نامی صفتیده کبلگن. شونی بو یېرگه قۇشیش کپره ک، ایسکی تورک لرده و اسلامیتدن اولگی تورک خلق لر ایچیده، حیوان نام لری یا حیوان آت لردن یسه لگن شخص نام لری، مهم ییر آلگن دیر؛ حیوان لرده قۇرقمس، کوچلی، باتورلیکده ی کیفیت و خصوصیت لری بؤلیشی اوچون بیر تورلی حیوان و قۇش نام لری قۇللنیلگن دیر.

ایره ن (ایرکک) لر اوچون جوده باتور حیوان اسم لری؛ خواتین (چغاتای لهجه سیده خاتین لر) اوچون هم گوزل و یره شه ده بگن حیوان و قۇش لر نامی نینگ اؤنوملی اؤرنی باردیر. قدیمگی تورکی متن لری (تاش بیتیک لر) بیلن باشقه ایسکی تاریخی منبع لرده حیوان نام لردن کھلیب چیققن آت لردن هم: "بارس/ برس/ پرس (پلنگ)، ارسلان Ars-İlan (شیر) توغرل/ توغرول (عنقا/ سیمرغ/ یونانی لرده فونیخس، هندی لرده گارودا)، [حسین] بایقرا (بیر تور قۇش)، قاز (بیر تور اؤرده ک) (= افراسیاب/ آلپ ایرتونگا قیزی نینگ نامی- فرنگیس هم یاد بؤله دی)، [حسن؟/ اسن/ ایسن] بوغا/ بوفا (ایرکک سیغیر)، بوگو (کییک نینگ ایرکگی- مطلق موغولچه) [قان، مارال (آهو) خانم]، [الپ ایر] تونغا/ تونگا/ تونقا (قاپلان جنسیدن بؤلگن بیر تور یرتیقچ حیوان)،

بۇرى (گرگ: خاكستىرى رنگ) [تيگىن/باي], يغان (فيل) [تيگىن]: قچقار/قوچقار (حيوان) [باي]/[آي], قۇچ تيگىن (قۇچقار), بوغرا (اېركك توييه) [خان/قاره خان], باليق/غ (حيوان-شهر): سيره (قۇش): مينه (قۇش): تاووس, پرستو, قومرى (توركى/فارسى), توروم تاى: بير تور قۇش (?)- توروم تاى: بير تور قۇش (كاشغرى): ابو محمد الترك نينگ "كتاب بلاغت المشتاق فى لغات الترك و القفچاق" ناملى اثرىده تورومتاي سوزى, " بير تور آلە-دوغن (لاچين)" معناسيده ايضاح بۇلگن دىر. چاغداش اويغورچەده و قىرغىزچەده هم "دوغن دېلگن بير تور قۇش" معنالىرى بىلن قۇللنىلگن دىر (Erkoç, 2015: 183). اۋزبېك تىلى ايضاحلى لغاتى" ناملى اثرده, تورومتاي-يىرتىقىچ قوشلر توركومى نينگ لاچين سيمانلر عايله سىگه منسوب, اورمان و تاغلى جاي لرده يشەيدېگن قۇش دىر. امان اوغلو اېسە, تورومتاي نينگ قۇش بۇلگىنىنى رد قىلىپ "وحشى آت (حيوان)" دېب بىلدىرەدى. بوکە بودراج/ بودراج (بويوك يىلان)- (كاشغرى, ۱۳۸۴: ۵۳۶). شونىنگدېك بىدراج Budraç سوزى, بودروج Buzruç (كاشغرى, ۱۳۸۴: ۵۸۷) و بىدراج Buzraç (كاشغرى: ۱۴۲) شىكل لىده هم تلفظى بىلن كۆرىنەدى. بعضى منبع لرده بكا (بوکە Būke) سۆزى, بۆكە Böke شىكليده كۆرسىتىلگن دىر (Gömeç, 2000: 933; Clauson, 1972: 324; Ercilasun, 2015: 446).

استرآبادى بو سۆزنى (بوکا/ Bukâ) شىكليده قيد قىلىپ, قطارىده گىلرگه غالب چىقەدېگن پهلوان و كۆرەشچى "معناسيده كېلگىنىنى كۆرستماقده دىر (سنگلاخ سوزلىگى: ۹۰). بكا Būke سۆزى, كاشغرى گە كۆرە, "بويوك يىلان" بىلن "قهرمانلر و باتورلرگە بېرىلەدېگن لقب" دىر (كاشغرى, ۱۳۸۴: ۵۳۶). "كۆرەشچى, پهلوان" معنالىرىده بۆلەدېگن "بۆكە Böke سۆزى, عسكىرى/ نظامى و ادارى بير عنوان و لقب/آت بۇلىپ (Gömeç, 2000: 933), موغولچە گە عايد بير اتمەدە دىر (Kaçalin, 1997: 209).

تيكىش (حيوان)- منبع لرده "Tegiş و Tekiş شىكل لرى بىلن قيد بۇلىپ, "تيكە", قاره چاي لرده سلالە نامى, آئاتولى بىگلىك لرى دورىده قىبىلە نامى, شىخى نام لرى هم بۇلگن دىر. بو بىلن بىرگە ليكە Tekiş سۆزى, آئاتولى شيوه لىرىده "موگوزسىز ايچكى" معناسيده كېلگن دىر (Ercilasun- Akkoyunlu, 2015: 158); و باشقە لر.

"قپان" يا "قپان" سۆزى اېسە, "قپان" سۆزى نينگ معربى/ عربچە لىشگىنى دىر و "بير پلەلى [كتتە] ترازو" نى آيتەدى و يا رومى تىلىده گى "قسطاس" سۆزى نينگ مترادفى. شونىنگدېك, بير تور جانوار-چېگىرتكە, آذربايجان ده بير تاغ نامى, موغول (مغل) قۇشونى امپىرلىدىن بىرى نينگ نامى, "گنبد قابوس" گە عايد "گوکلان" قىصبە لىرىده بير قشلاق نامى (دهخدا, ۱۳۷۷: ۱۷۴۲۸; ۱۷۴۴۴).

قېان [قېان]: بويوک و آغیر نرسه لر نینگ آغیر لیگینی اؤلچه ماق اوچون ایشله تیله دېگن ترازو (یارقین: فرهنگ اؤزبکی به فارسی). آذربایجان ده و تبریز یقین لریده و تبریز بیلن بیلقان آره سیده بیر قصبه نامی (قاموس اعلام ترکی، ص: ۳۵۹۴).

"ارمینیه و آران" که عاید پخته چی لیککه مشهور خرملی بیر شهر نامی (حدود العالم: ۱۶۱).
آلتای ایتمولوژیک سؤزلیگی ده، "Xiap خیاب" (پروتوتنگوزچه: گوساله، آهو معناسیده)؛ "کاپ/ کوبو Kap/ Kobu" (پروتوموغولچه: وحشی توبیه، ایککی یشرگراز؛ موسوم و قتیدن ابرکن تۇغیلگن حیوان باله سی)؛ "کاپان/ کاپن Kāpan/ کاوان Kaōan- اؤزبکچه تلفظی قېون Qēbon" (پروتوتورکچه: تونگوز) سؤزلی، "K'iap'a ak" اوزه گیدن اورتیه گه چیققن دیر (An Etymological Dictionary of Altaic Languages: p. 798). بو سؤزلیک نینگ ینه باشقه بیر ییریده، "kâbâ kabâ"، "کبا Kabâ" (قیرقیزچه ده)، کبن "Kabane" (ایسکی و ینگى ژاپان تیلیده)، "قپایان [عنوان] Qapayan" (قدیم تورکی تیلیده)، "گبیجان Gabijan" (موغولچه) دېک سؤزلی، "دقت، حمایه، کوشش/ پیشگیری، متوجه، ارزش، محافظه، مجادله ایتماق، یېته نکل، معرفتلی، اوستا/ استاذ" کبی معنالریده بؤله دېگن "Gâp'a گا پا"، گبی "Gabi" (موغولچه)، "کامپا Kâmpâ" (ژاپانی) اوزه ک لریدن یسه لگن دیر (آلتای ایتمولوژیک: ۵۳۰).

"قپ/ قاپ" [=ماق] (قاپ/ خورجین، جوال- اطرافینی قورشه ماق/ آیریب آماق، سیقیشتماق، پریس قیلماق، یوغورماق، اوقه له ماق، ایشقه له ماق)؛ "قبا" (چادر، چیتن، کمپ، اردوگاه، قمل، احتوا قیلماق، اطرافینی قمره ب آماق) و "قپا" (توربه، جوال، یاییق، قاپقاق، پوش) کبی سؤزلی اؤچره دیدی (آلتای ایتمولوژیک سوزلیگی: ۶۲۵؛ ۶۴۷؛ ۶۴۶؛ ۶۴۵).

"Etmologisches Wörterbuch Der Turko-Tatarischen Sprachen" ناملی اثر نینگ ۷۱. ماده سی و ۶۴ ینچی صحیفه سیده، "قه برماق/ قېرماق/ قېرماق (Qabarmâq)" فعلی دن یسه لگن "قېان/ قېان" سؤزی، "کتته/ بویوک، کؤچلی، یوکسک" معناسیده بؤلیب، "شیشیب کېتماق، قه برماق، کؤتیریلماق، تورماق، شیشگن، قلین، یومه لاق، ایچی بوش... مجاز: مغرور، مقتنچاق کبی فکرلر، "قپ، قوپ، قوف، کیب، کوب، کئوب..." اوزه گیدن کېلیب چیققن دیر. کلاؤسن Clauson گه کؤره، "قېان/ قېان" سؤزی، "Pan" + "K/qa" عنصرلریدن ترکیب تاپیب، "کتته تباق/ تاواق، پتئیس" معناسی ده دیر (Clauson, 1972: 585).

شیرین اوسر Şirin User، "توتگن کیشی، توتوچی، توزاق" معناسینی کؤرسته دېگن "قېان kapan/qapan" سوزینی، قېگان [قېغان] kapgan (عسکری بیر عنوان) سؤزیدن کېلیب چیققنینی کؤرسته دی (User, 2006: 230). "دودمان تاریخ اؤزبککان افغانستان" ناملی کتابی ده، افغانستان اؤزبک لریده بیر تیره نامی صفتیده اؤزین آلگن دیر [بو اثرنی یقیندن کؤره آلمسلیگیم اوچون کتاب نینگ آدرسی و صحفه لری کؤرستیلمه دی].

عبدالقدیر دونوک Donuk، قپگان/قپغان Kapan، قپخان Kaphan، قاققان Kavqan شەکل لریدە بۇلگن نام/عنوان نی قپ Qap (قپ/قاپلماق، توتماق، قاپ قیلەدېگن) + "قان Qan" ترکیبیدن اؤرتەگە کپلگینی، بو عنوان نی بیرینچی دە، ایککینچی کوک تورک دولتی نینگ مشهور حکمداری "قپغان" نامیدە ذکر بۇلگینی، کپنچە لیک "قپغان"، "قپاغان/قاپاغان" شەکلیدە تلفظی بیلن ایتیلگینی، پپچە نک (تورک قومی) لردە بیر قبیله نامی بار بۇلگینی، تونا بولغار حکمداری مالامیر Malair خان کتیبە سیدە گی «قاققان ایسبول / Kavukhan Isbul» عبارەسی نینگ بیرینچی کلمە سی بیلن مجار حکمداری ارپاد Arpad دوریدە (۹. عصر) بیر پرنسس (شاهزادە) نامیدە گی قوپان=قوپپان Koppan=Kupan (قوپانای/ قوپان آی=Qoppany) نامینی قپغان k/qapgan عنوان/نامی گە ارتباطدە بۇلگینی بیلدیرە دی (Donuk, 1988: 28).

قفس اوغلو ابسە، قپان [قپان] نامینی قپچاق قومی گە تېگیشلی پپچە نک لری Peçenek (ایرتیم/ ایردم، چور، یولا، کول بئی، قارەبا، تولماچ، قپان و چوبان) نینگ ۸ ینچی قبیله سیدن بیرینینگ نامی (قپان) بۇلگینی، زمانیدە "قوییدە گی تونا" [تونا-دریا نامی] دە حیات کپچرگن لری، شونینگدەک بو بیردە گی "قپان" نی قپان=قپغان kapgan=kapan شەکلیدە کؤرستیب، عسکری تەشکیلات و عنوان لر بیلن باغلیق بۇلگینی قید قیلەدی (Kafasoglu, 2013: 147; 222). قپان/ قپغان سۆزی، "فاتح" معناسیدە بۇلیب، "قپغان قاغان" نینگ عنوانی/رتبە سی دیر و "قپغان قاغان/قآن" ابسە "تونوکوک/تونوقوق" گە عاید کتیبە لردە "بۆگۈ Bögü" صفتیدە ہم ذکر ایتیلگن. قپغان قاغان، ایککینچی کوک تورک دولتی نینگ بانسی ایلتیریش قاغان نینگ اوکە سی بۇلەدی و ایلتیریش اۆلگندن (میلادی ۶۹۲) سۇنگ، اونینگ بیرگە ایککی اۇغیل قالەدی: بیرى ۸ یاشیدە (بیلگە)، تغین بیرى سی ۷ یاشیدە (کول تیگن). ایلتیریش اۆلگن پیتدە، اوکە سی ۲۷ یاشیدە گی "قپغان"، خاقان بۇلەدی (میلادی ۶۹۲-۷۱۶). قپغان نینگ اصلی نامی، چین منیع لریدە "مو-چ-او Mo-ç, o" و تورکی تیلگە "بیگ-چور" دیر. "قپغان" و یا "قپان/قپان"، بیگ چور نینگ عنوانی بۇلیب، "فاتح" معناسی دە دیر (Taşagıl, 2014: 343; Kafasoglu, 2013: 111).

مناقشە

"قپان، قاپان، کپان، کاپان، کپان، قوبان، قپن، قپان، قپن، قفان، قفقان، قپغان، قپان" سۆزلىرى، حیوان بیلن هیچ بیر علاقە سی یوق دیر. شونینگندیک، "تباق/تاواق، تاوہ، دیش، پتنیس، ترازونینگ پلە سی، بشقاب/مشقاب، جوال/قاپ، قاب، قابو، قابیق، قبا، قبا، قپقان، قپچیق/قاپچیق، قاپی، قاپال، قاپانغیچ، قپرچوق، قاپقاق، قاپقان، قاپلان، قاپلم، قاپلمە، قاوغە، قاباق کپە، کپان، کپگیر/کفگیر، کاوہک" بیلن "قپماق، قپە رماق، قپنماق، قاپلەماق، قاپ قیلماق، قپەماق" کبی سۆزلرنینگ "قپ/قپ" اؤزەگیدن یسە لگنی گە هیچ بیر تردد و شېهە یوق دیر و توشونچە جەتلریدن هم بیر بیرگە منطقى باغلیکلیگی بار دیر.

"باش قبان" و یا "قبان باشی" کلمه‌سی‌نینگ کبلیب چیقیشی؛ بیرینچیده، بیر نام‌گه مسی بؤلگن ایککی قیشلاق و یا منطقه‌نی فرق قیلیش اوچون "علیا- سفلا"، "یوقاری-آداغ"، "بزرگ-صغیر"، "شمالی-جنوبی"، "شرقی، غربی"، "قوی-باش" صفت‌لری-کلمه‌لر اوشه قیشلاق و منطقه نامی‌گه قوشیلیب ایتیلده‌دی: "چین علیا/ چین سفلا، آسیای علیا/ آسیای مقدم، شرقی تورکستان/ غربی تورکستان، یوقاری ایرتیش/ قوی ایرتیش، کابلی قیشلاق بالا/ کابلی قیشلاق پایین [یز نینگ مطقه‌میزده] بو بیلن بیرگه‌لیکده، قوی تونا/ باش تونا (=باش قبان [قیپچاق‌لر‌عشیره سی]؛ یوقاریده ایضاح بؤلشیچه، قوی و باش "تونا" ده یشه‌گن‌لری اوچون "باش" صفتی، "قبان/قبان" (تیره) سوزی‌نینگ نامی‌گه قوشیلیگن بؤلسه کیرهک- باش و قوی "تونا" ده یشه‌گن‌لری دقیق دیر. اما "قبان" گه "باش" صفتی‌نینگ قوشیلیب و قوشیلمه‌گنی حقیقه‌یه یېترلیچه بیلگی یوق.

ایکینچیده "باش قبان و یا "قبان باشی" بیریکمه‌سیده‌گی ایککینچی قوشمه سؤزی "قبان"، تباق، دیش، کاسه، بویوک ترازو معنا‌سیده بولگی اوچون، "باش" سوزی، "قبان/قبان (ترازو) نینگ باشی/ باش قسی و یا هم ترازو نینگ اوشلب توتیله‌دیگن ییری (شاهین)" معنا‌سیده بؤلشی کیرهک؛ بو صورت‌ده/ بو بیلن بیرگه "باش" (شاهین)، میتافوره جهتدن "عدالت، متوازی، متساوی" توشونچه‌لرنی کؤرسته‌دی.

نتیجه

قاطع کؤریش بیلن "قبان/قبان/قبان/قبان/قبان" شکل‌لری، "قب/قب/قاب/ قاپ (دېش) [=دیش سؤزی، تورکی‌دن انگلیسچه‌گه]، تباق/تباغ/ تاواق، کاسه، پطنوس/ پتنیس [=چینچه]، ترازو" [=پله سی]، قیسقچه سی "ایدیش بیلن توتماق، قپله ماق" توشونچه‌سینی کؤرسته‌دېگن "قپله ش، قپ قیلماق" ریشه‌لریدن یسه‌لیب، هایدرنوم، توپونیم، انتونیم و انتروپونیم سؤزلری قطاریده بؤلده‌بگن "قبان/ قبان" سؤزی یا اصطلاح‌سی، "کتنه تباق و پتنیس، ترازو[پله‌سی]، سینی، خوانچه، قپقان" بیلن "توزاق، یوکسک [کوچلی] دقتلی، محافظه‌کار، گیرینده، فاتح" معنا‌سیده کپلماق‌ده‌دیر.

منبع‌لر

- آسترآبادی، میرزا مهدی خان. (۱۳۸۴). فرهنگ ترکی به فارسی «سنگلاخ»، جاب ۲، تهران: مطبعه مرکز نشر. اوزبیک تیلی ایضاحلی لغاتی (لوح فشرده). دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغاتنامه دهخدا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران. زمانی، محبوبه. (۱۳۸۸). شاهنامه فردوسی به نثر، چاپ هفتم، تهران: انتشارات اقبال. سامی، ش. (۱۳۰۶). قاموس اعلام، استانبول: مهران مطبعه سی: (لوح فشرده). ستوده، منوچهر. (۱۹۸۳/۱۳۶۲). حدود‌العالم من المشرق الی المغرب، تهران: انتشارات کتابخانه طهوری. کاشغری، محمود. (۱۳۸۳). دیوان لغات الترک، ترجمه حسین محمدزاده صدیق، تبریز: انتشارات اختر. یارقین، محمدحلیم. (۱۳۸۶). فرهنگ اوزبیک به فارسی، تهران: انتشارات سخن.

- A.Starostin, A. V. Dybo, O. A. Mudrak .(2003). An Etymological Dictionary of Altaic Languages, Leiden publication.
- CLAUSON, Sır Gerard .(1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford University Press.
- DONUK, Abdülkadir. (1988). Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler, İstanbul: Pamuk Opset Yayınları.
- ERKÖÇ, Hayrettin İhsan. (2015). Divanü Lugatî't Türk'te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 23, s. 177-208.
- GÖMEÇ, S. (2000). "Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", Erdem Dergisi, 12 (36) s, 929-946.
- GÜLENSOY, Tuncer. (2011). "Moğulca Ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözler Üzerine" Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish Or Turkic Journal, Volume 6/1, p. 1-25.
- KAÇALIN, Mustafa.S. (.). "Eski Türkçede Mogolca"
- KAFASOĞLU, İbrahim. (2013). Türk Millî Kültürü, 35. Baskısı, İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- KAFASOĞLU, İbrahim. (2013). Türk Millî Kültürü, 35. Baskısı, İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- KAŞGARLI, Mahmud. (2015). Dîvanu Lugâtî-Türk, hazırlayan: Ahmet B. Ercilasun-Ziat Akkoyulu, Türk Dili Kurumu Yayınları.
- TAŞAGIL, Ahmet. (2014). Gök-Türker I-II-III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SÜRKER, Eker. (2009). "DivanüLugâtî't Lugâtî't Lugâtî't-Türk ve İran Dillerinden Dillerinden Dillerinden Kopyala Kopyala KopyalarÜzerine I", Intern ational Journ al o f Central Asian Studies Volume 13, s. 233-283.
- USER, Hatice Şirin. (2006). Eski Türkçe Bazı Unvanların Yapısı Üzerine, Bilig Dergisi, Sayı 39, s. 219-238.
- VAMBERY, Herrman. (1878). Etymologisches Wörterbuch, Leipzig Publishing.